

Ібоя САМБОРОВСКИ-НОДЬ

*PhD, кандидат історичних наук, доцент
Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5978-1196>
e-mail: szamborovszkyne.nagy.ibolya@kmf.org.ua*

**[Рец.] ЛІКВІДАЦІЯ ТА 40 РОКІВ ПІДПІЛЛЯ [на кн.]: Мароші Іштван:
«Катакомбне служіння на Закарпатті: Фотодокументи та історичний огляд.
Мукачівська греко-католицька єпархія під час комуністичного переслідування
Церкви (1944–1989)». Берегове; Будапешт: Греко-католицький центр
ім. Елемира Ортутая – Комітет національної пам'яті, 2024. 576 с.**

Коли війська Радянської армії восени 1944 р. зайняли територію сучасної Закарпатської обл., це зумовило не тільки зміну політичної влади, а й стало початком переслідувань вірян Греко-Католицької Церкви (ГКЦ), до якої належала більшість місцевого населення. Нова влада бажала змінити конфесійну структуру регіону за власним уявленням, у якому греко-католикам просто не було місця. На сьогодні є численні фахові дослідження про історію українських греко-католиків після 1944 р. У цій рецензії я не ставила собі за мету робити їх огляд та оцінку, оскільки праця, на яку звернула увагу (як це можна прочитати в її назві), присвячена Мукачівській греко-католицькій єпархії (МГКЄ) на Закарпатті. З теми, на яку написана книжка, вже з'являлися окремі часткові дослідження, що були використані й автором. Зо-

крема, варто згадати таких науковців, як Даниїл Бендас (Бендас, 1998, 1999, 2021), Богдан Боцюрків (Боцюрків, 1993, 2005), Ласло Пушкаш (Пушкаш, 2008), а також колектив із чотирьох авторів, що об'єднав у збірник документи комуністичних спецслужб від появи «совєтів» на Закарпатті й аж до ліквідації греко-католицької єпархії (1944–1949) (Сергійчук, Когут, Патриляк, Хропко, 2019).

Автор рецензованої книжки – Іштван Мароші – обіймає посаду директора Греко-католицького центру ім. Елемира Ортутая, розташованого в м. Берегове, водночас він є священником місцевої греко-католицької громади. Отець Мароші вже понад десятиліття досліджує цю тему, розкриваючи її з різних аспектів (Marosi, 2014, 2020, 2022; Marosi I., Marosi A., 2023). Тому цю працю можна розглядати як узагальнення і результат тривалого дослідження, своєрідний синтез напрацювань попередніх років.

У вступному слові єпископ Ніл Лушак (апостольський адміністратор МГКЄ, Титулярний єпископ Фленуклеті) слушно відзначив: «Книга, яку ти тримаєш у руках, є ще одним доробком у справі дослідження нашої історії, а саме того періоду життя

нашої Богоспасаємої єпархії, який називасмо часом її підпільного життя. Це був час Хресної дороги наших священників та вірників, а отже, час благословенний і спасений для нашого майбутнього. Це був час “пшеничного зерна”, яке вмираючи в землі, принесло численні плоди» (С. 9).

Видання дійсно гідне похвальних слів єпископа, адже привертає увагу читачів уже навіть своїми зовнішніми параметрами: формат А4, обсяг 576 с., вага – 2,3 кг, підзаголовок – «Фотодокументи та історичний огляд». Ця монументальність супроводжує читачів протягом усього знайомства з працею. Цілком оригінальною є і структура опублікованого дослідження, поділеного на сім розділів.

У першому розділі автор ознайомив із основними поняттями, джерельною базою, здійснив ґрунтовний огляд наукової літератури, а також коротко описав ситуацію навколо ГКЦ на Закарпатті, що склалася в період до 1944 р. Такий підхід видається вмотивованим, оскільки розвиток греко-католицьких церковних структур на території сучасної України визначали дві окремі церковні унії, укладені в різні історичні періоди. Акт з’єднання з Римо-Католицькою Церквою (РКЦ) для частини українських вірян був проголошений у 1596 р. у м. Бересті (Берестейська унія), а для закарпатців – 1616 р. в Ужгороді. Унаслідок останньої події і виникла МГКЄ (1771)¹. Специфікою традицій церковного життя є те, що в різних країнах церковні структури розвивалися, пристосовуючись до суверенної правової форми конкретних держав.

Літургійні норми греко-католиків, що живуть по східну та західну сторони Карпат, схожі, однак у контексті партикулярних традицій ці структури формувалися по-різному. Візуальні джерела цього явища автор розкрив у другому розділі, в якому також описав ідеологічну основу для переслідування єпархії. Для жителів регіону те, що Радянський Союз прагнув якомога швидше інтегрувати стратегічно важливу для нього територію, обернулося численними трагедіями. Одним із сегментів цього процесу стало те, що радянський режим, який ґрунтувався на ідеології атеїзму, заходився перетворювати традиційну діяльність церков, що історично сформувалися на Закарпатті, та їхні зв’язки відповідно до своїх інтересів. Якщо стосовно Римо-Католицької та Реформатської Церков були відсторонені видатні та харизматичні священнослужителі, то діяльність ГКЦ була повністю унеможливлена із застосуванням примусу до переходу на російське православ’я (С. 27).

Третій розділ присвячений точному опису стану, в якому перебувала МГКЄ безпосередньо перед початком переслідувань із боку радянської влади. Структура єпархії розкривалася у систематичному порядку та в численних таблицях, наводилася кількість вірян із розподілом на греко-католиків та православних (С. 51). Детально, із залученням тогочасних зображень описано установи та заклади, що діяли в МГКЄ до 1944 р. Це і ужгородський собор, і єпископські палати, і комплекс будівель, до якого належали бібліотека й архів; конкафедральний собор у Мукачеві та Цегольнянська церква в Ужгороді; духовна семінарія, яка у 1747 р. спочатку була заснована в Мукачеві, а в 1775 р., за ініціативи імператриці Марії Терезії (Maria Theresia Walburga Amalia Christina), була перенесена в Ужгородський замок Другетів (Drugeth). 26 липня 1945 р. цей церковний освітній заклад ліквідувала Закарпатська Україна. Також у цьому розділі можна прочитати відомості й ознайомитися з фотодокументами про тогочасні греко-католицькі освітні та соціальні заклади, що функціонували в Ужгоро-

¹ Папа Бенедикт XVI 17 грудня 2009 р. затвердив за МГКЄ статус Церкви свого права (*sui iuris*) (Див.: Владика Ніл. (2020). 2–3).

ді: школа для підготовки канторів (церковних співаків), орфанатрофіум (гуртожиток для сиріт – дітей священників) і дитячий будинок, монастир і друкарня отців василіан тощо. Окремо автор зупинився на жіночих та чоловічих монастирях отців василіан, що діяли тоді на території Закарпаття (С. 96–109). Також дізнаємося про організацію дозвілля для молоді та про те, як єпископ Міклош Дудаш почав готувати греко-католицьке духовенство до переслідувань із боку радянської влади.

45-річний період (1944–1989) автор дослідження розкрив у четвертому–шостому розділах, які займають 382 с. тексту разом із фотографіями та вирізками з тогочасної преси. Особливістю цієї частини дослідження є те, що матеріал подано не в хронологічній формі, а за тематичним принципом, що дає змогу читачеві глибше усвідомити, наскільки значних руйнувань завдав радянський режим жителям Закарпаття, зокрема й греко-католицькій громаді. У четвертому розділі змальовано, якому політичному та фізичному тиску піддавалася МГКЄ від приходу передових радянських частин (27 вересня 1944 р.) і аж до смерті Іосіфа Сталіна (Іосиф Сталин). Головними подіями цього етапу стали: нове возз'єднання або ж повернення до православ'я (С. 148–162), «хрестовий похід» проти греко-католиків у пресі (С. 163–169). Неуспішність цих спроб, зрештою, призвела до підступного вбивства Комітетом державної безпеки (КДБ) єпископа Теодора Ромжі 31 жовтня 1947 р. Смерть єпископа відкрила радянській владі шлях до запуску процедури ліквідації ГКЦ. Цей процес добіг кінця 18 лютого 1949 р., коли по греко-католицьких громадах було розіслане – насильницькими діями радянських спецслужб – т. зв. послання отця Мурані. У тексті цього послання йшлося, що керівництво єпархії, йдучи назустріч «проханням вірян», передає православній церкві кафедральний храм та будівлю єпархіального правління. Тільки значно пізніше стало відомо, що співробітники місцевого КДБ напередодні проникли в палати ужгородського єпископа, привласнили єпископську печатку та церковні бланки і підробили підпис Міклоша Мурані на складеному ними тексті (С. 184). Після цього проголошенню церковного об'єднання на Закарпатті вже нічого не перешкоджало, тож місцева партійна влада зробила це 29 серпня 1949 р. Велика перевага і водночас унікальність цього дослідження – те, що на його сторінках знайшлося місце усім учасникам тих подій, опису місць, де вони відбувалися, а наратив автора підтверджено численними тогочасними документами.

Найнезвичайнішим (і водночас найзворушливішим) розділом праці став п'ятий. У цьому розділі обсягом 244 с. знайомимося зі священниками в період переслідування Церкви, які, відповідно до їхнього екзистенційного вибору, поділені на п'ять окремих категорій. Автор, класифікувавши священнослужителів за п'ятьма категоріями – священники-сповідники, вірні священники, апостати, поза служінням, емігранти – подав їхні списки з короткими біографіями та фотографіями кожної особи (С. 219–445).

Шостий розділ присвячений періоду т. зв. катакомбного служіння, що для греко-католиків тривав 40 років, як блукання євреїв пустелею після втечі з єгипетського рабства. Події цього розділу подано в хронологічному порядку, однак за тематичним принципом. Автор звернув увагу на апостольську спадкоємність, за принципом якої було таємно висвячено п'ять єпископів МГКЄ – Олександра Хіру, Костянтина Сабова, Івана Семедія, Йосифа Головача та Івана Маргітича, коротко охарактеризував діяльність кожного з них. Тут використано і поняття т. зв. одноосібної теології, яке пов'язане з особою викладача теології д-ра Ортутая Елемира, також автор звернувся до теми підпільно висвячених духівників. У розділі минуле знову стало по-справжньому

близьким, оскільки автор із теплотою та емоційністю, що передається читачам, розкрив служіння (хрещення, вінчання, сповідь, поховання) священників, що опинилися в нелегальному становищі, а також трагічні долі їхніх родин (С. 487–502). Численні сімейні фотографії дають змогу зазирнути в життя греко-католицьких родин, які залишилися вірними Господу та своїй конфесії навіть у радянську еру. Окремий підрозділ отець Мароші присвячує темі вірян, що зберегли греко-католицьку свідомість у Православній Церкві, а також темі стосунків між греко-католицькими священниками й вірянами та РКЦ. Краще зрозуміти ці відносини допомагають фотографії зі зображенням тогочасних буднів і спогади очевидців.

Сьомий і водночас останній розділ монографії, як і перший, виконує функцію своєрідного обрамлення: тут описано період 1989–1991 рр., коли відбувався процес легалізації ГКЦ. Уже традиційно текст супроводжується багатьма фотоілюстраціями та цитатами. Зокрема, читач може ознайомитися з унікальними фотографіями першої публічної літургії, яка відбулася на ужгородській Кальварії 1 жовтня 1989 р. До тексту роботи введено партійні й інші офіційні документи, які відображають зміну церковної політики радянської влади та їхній вплив на греко-католиків. Автор відстежив хаотичність подій протягом кількох років, що передували проголошенню незалежності України, коли в регіоні активізувалося релігійне життя, а греко-католики також бажали вільно віддати хвалу Господу згідно з власними літургійними обрядами. Саме на це вказувала в передмові «Незламна віра» Рейка Фелдварі Кішші (Földvárnyé Kiss Réka) (голова Комітету національної пам'яті): «Чотири десятиліття підпілля, яке тривало аж до легалізації 1989–1991 років, не зламали священників та вірних Греко-католицької церкви Закарпаття, і навіть у загрозливій тіні мучеництва вони не втратили надії. Їхня незламна віра та стійкість можуть бути прикладом для всіх нас» (С. 11).

Наприкінці монографії вміщено список використаних джерел, до якого включено документи з семи архівів із точною вказівкою номерів фондів та одиниць зберігання: 38 фондів ГКЦ та архіву ім. Іштвана Бендаса, 16 фондів Державного архіву Закарпатської області, фонди Архіву Мукачівської греко-католицької єпархії, Архіву Монастиря Пресвятої Богородиці сестер цистеріанців, Національного архіву Угорщини, Архіву Мукачівського римо-католицького єпископа, Архіву Ордену Святого Василя Великого. Окремо подано джерельну базу фотографій, а також список літератури, який налічує 136 одиниць. Осібно варто наголосити на унікальному ілюстративному апараті монографії: 1 035 фотографій, 92 текстові джерела, 25 газетних вирізок, 15 картин, 14 таблиць, 10 рисунків та 4 карти – усе це збагачує монументальну роботу.

У підсумку відзначу, що надзвичайна історична праця отця І. Мароші ґрунтується на такій різногалузевій джерельній базі, що її результати неможливо оминати. Відомості, наведені в монографії, слугують основою до історії МГКЄ як періоду другої половини ХХ ст., так й існування єпархії загалом. Автор доступно і зрозуміло визначив базові поняття досліджуваної тематики, її хронологічні межі. Його твердження підкріплені тогочасними документами, публікаціями (зокрема партійної преси) й ілюстраціями. Видання може бути цікавим широкому колу читачів, адже містить корисну та маловідому інформацію не тільки для дослідників МГКЄ, але й для тих, хто займається вивченням ГКЦ, інших християнських конфесій, церковної політики радянської влади тощо. Варто відзначити, що одночасно із завершенням роботи над текстом рецензії я отримала новину, що ця написана угорською мовою праця незабаром стане доступною і в українському варіанті (Мароші, 2025).

ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА

Бендас, Д. (1998). Греко-католицькі священики під час репресій Церкви радянською владою на Закарпатті. *Благовісник: журнал Мукачівської греко-католицької єпархії*, 3, 5.

Бендас, С., Бендас, Д. (1999). *Священики-мученики сповідники вірності*. Ужгород: Закарпаття.

Бендас, Д. (2021). Осідок (резиденція) єпископів Мукачівської та його перенесення до Ужгороду. В В. Фенич (гол. ред.), *Наукові Записки Ужгородського Університету. Серія: історично-релігійні студії*, 7. Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла».

Боцюрків, Б. (1993). Українська Греко-Католицька Церква в катакомбах (1946–1989). *Ковчег. Науковий збірник статей з церковної історії*, 1. Львів, 122–164.

Боцюрків, Б. (2005). *Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950)*. Львів: Видавництво Українського католицького університету.

Владика Ніл. (2020). Декрет проголошення партикулярного права Мукачівської греко-католицької церкви. *Благовісник: журнал мукачівської греко-католицької єпархії*, 30.

Мароші, І. (2025). «Катакомбне служіння на Закарпатті: фотодокументи та історичний огляд. Мукачівська греко-католицька єпархія під час комуністичного переслідування Церкви (1944–1989)». Берегове; Будапешт.

Сергійчук, В., Когут, А., Патриляк, І., Хропко, В. (упоряд.). (2019). *Ліквідація УГКЦ на Закарпатті у документах комуністичних спецслужб 1944–1949*. Вишгород: ПП Сергійчук М. І.

Marosi, I. (2014). *Görögkatolikus magyarok Kárpátalján*. Beregszász: Szent Miklós Egyesület.

Marosi, I. (2020). *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye 1945. évi sematizmusa*. Beregszász: BIGKKL.

Marosi, I. (2022). «...sokat “családizunk” és felelevenítjük a régieket». A görögkatolikus papok és családjaik üldöztetése Kárpátalján a kommunizmus évtizedeiben (144–1989). In J., Bali, Z., Deáky, G. Vámos (szerk.), *Családok a kitelepítés árnyékában*. Budapest: ELTE BTK.

Marosi, I., Marosi, A. (2023). *A történeti Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye papi névtára*. Beregszász: BIGKKL.

Пушкаш, Л. (2008). *Священномученик Теодор Ромжа*. Будапешт.

REFERENCES

Bendas, D. (1998). Hreko-katolytski sviashchenyky pid chas represii Tserkvy radianskoioi vladoiu na Zakarpatti. *Blahovisnyk: zhurnal Mukachivskoi hreko-katolytskoi yeparkhii*, 3, 5 (in Ukrainian).

Bendas, S., & Bendas, D. (1999). *Sviashchenyky-muchenyky spovidnyky virnosti*. Uzhhorod: Zakarpattia (in Ukrainian).

Bendas, D. (2021). Osidok (rezydentsiia) yepyskopiv Mukachivskoi ta yoho perenesennia do Uzhhorodu. In V. Fenych (Ed.), *Naukovi Zapysky Uzhhorodskoho Universytetu. Serii: istorychno-relihiini studii*, 7. Uzhhorod: Vydavnytstvo UzhNU «Hoverla» (in Ukrainian).

Botsiurkiv, B. (1993). Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva v katakombakh (1946–1989). *Kovcheg. Naukovyi zbirnyk statei z tserkovnoi istorii*, 1. Lviv, 122–164 (in Ukrainian).

Botsiurkiv, B. (2005). *Ukrainska Hreko-Katolytska Tserkva i Radianska derzhava (1939–1950)*. Lviv: Vydavnytstvo Ukrainskoho katolytskoho universytetu (in Ukrainian).

Vladyka Nil. (2020). Dekret proholoshennia partykuliarnoho prava Mukachivskoi hreko-katolytskoi tserkvy. *Blahovisnyk: zhurnal mukachivskoi hreko-katolytskoi yeparkhii*, 30 (in Ukrainian).

Maroshi, I. (2025). «Katakombne sluzhinnia na Zakarpatti: fotodokumenty ta istorychnyi ohliad. Mukachivska hreko-katolytska yeparkhiia pid chas komunistychnoho peresliduvannia Tserkvy (1944–1989)». Berehove; Budapesht (in Ukrainian).

Serhiichuk, V., Kohut, A., Patryliak, I., & Khropko, V. (Comps.). (2019). *Likvidatsiia UHKTs na Zakarpatti u dokumentakh komunistychnykh spetssluzhb 1944–1949*. Vyshhorod: PP Serhiichuk M. I. (in Ukrainian).

Marosi, I. (2014). *Görögkatolikus magyarok Kárpátalján*. Beregszász: Szent Miklós Egyesület (in Hungarian).

Marosi, I. (2020). *A Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye 1945. évi sematizmusa*. Beregszász: BIGKKL (in Hungarian).

Marosi, I. (2022). «...sokat “családizunk” és felelevenítjük a régieket». A görögkatolikus papok és családjaik üldöztetése Kárpátalján a kommunizmus évtizedeiben (144–1989). In J., Bali, Z., Deáky, G. Vámos (szerk.), *Családok a kitelepítés árnyékában*. Budapest: ELTE BTK (in Hungarian).

Marosi, I., Marosi, A. (2023). *A történeti Munkácsi Görögkatolikus Egyházmegye papi névtára*. Beregszász: BIGKKL (in Hungarian).

Pushkash, L. (2008). *Sviashchennomuchenyk Teodor Romzha*. Budapesht (in Ukrainian).